

BALSŪ ASIMILIACIJOS REIŠKINIAI TIRKŠLIŲ TARMĖJE

A. GIRDENIS

Tirkšlių tarmėje¹ greta plačiųjų balsių $\epsilon < i$ ir $\varphi < u$ ² dažnai pasitaiko siauri i ir u . Visų pirma siaurus i ir u turi visi enklitikai (jungtukai, prielinksniai ir priešdėliai), pvz.: *susimō'sa tō dē'ina i pē'iminis i vā'ikē' ~ susimūšo tō diēnā i(r) pīemenys i(r) vaīkiai; nusimalavūoje sū pēišūoms ir išlī'nda iš pēčā'us ~ nusimaliavūjo su piešom(i)s ir išliūdo iš pēčiaus; mōzēkō'nc užlī'nda iš tvōrūos ir užgrāj,ē'jē ~ muzikañtas užliūdo už tvorōs ir užgrājijo.*

Taip pat plačių $\varphi < u$ ir $\epsilon < i$ negali būti prieš siauruosius balsius i, i', u, u' ir dvibalsius *ie, uo*³. Prieš tuos garsus atitinkamose kaitomųjų žodžių lytysė visada pasirodo siauri u ir i .

křūpis ~ kriūpis „rupūžė“

Vienaskaita

V. *křūpis*

K. *křū'pē*

Daugiskaita

křūpē'

křū'pū

¹ Tirkšlių tarmė – viena iš šiaurės žemaičių–dounininkų tarmių. Ja kalbama maždaug visoje Mažeikių rajono Tirkšlių apylinkės teritorijoje. Daugumas pavyzdžių imta iš Tirkšlių apylinkės Daubarių, Lėtėnių ir Voverių kaimų.

² Tarmės vokalizmas ir kirtis bei priegaidė iš esmės tokie pat, kaip visų dounininkų. Žodžio pradžioje ir viduryje $\varphi u < uo$ (*dř'una ~ dūona*), $ei < ie$ (*mē'ic ~ miētas*), $uo < o$ (*lūops ~ lōpos*), $ie < ē$ (*dietē ~ dēti*), $\varphi u < u$ (*kōprā ~ kuprā*), $\epsilon < i$ (*dē'delē ~ dīdelē*), $\varphi < q$ (*< an*) (*grō'sē ~ grā'stas*), $\epsilon < e$ (*< en*) (*grē'stē ~ grē'ži*), $\varphi n, \varphi m < an, am$ (*lō'nks ~ lāngas*), $\epsilon n, \epsilon m < en, em$ (*lē'nkte ~ leñkti, pē'mpē ~ pēmpē*). Ilgieji balsiai trumpėja, jeigu stovi prieš senovinį kirtį ir jei po jų eina arba ilgas skiemuo, arba keli trumpi skiemėnys, pvz.: *rū'si's ~ rū'sys, užē'ms ~ ū'šimas, givō'n ~ gyvō'na, bet gī'vā ~ gyvā*. Toje padėtyje dvigarsiai *ie < ē* ir *uo < o* monofongizuojami, pvz.: *vōbē'le ~ obelē „obelis“, tvōbūo ~ tvōbō(j), bet tvōbā ~ tvōbā; klētē'le ~ klētē'lē, sēdē'ne ~ sēdē'nē „sėdynė“, bet bēdā ~ bēdā*.

³ Tie garsai būna šios kilmės: $i < i', i$ (*< in*): *pē'ilis < *peilīs, gē'ri < *gerl* (plg. *juokī's ~ juokys „juokiesi“, pē'ili ~ peilīs; u < ū* (nėra aiškių pavyzdžių), $u, u' < u$ (*< un*): *mē'džu ~ mēdžiū, svē'čiū ~ svečiū*. Tik vardažodžių galininkas ir tar. nuosakos 3 asm. turi $\varphi < u$: *sū'no ~ sūnū, bū'itō ~ būitū „būti“. ie < kirč. ē: pē'le ~ peilē, bet šō'škē ~ šiū'škē, uo < kirč. o: lē'guos ~ ligōs, bet būobas ~ būobos*.

N.	<i>křǫpřu</i>	<i>křǫpřems</i>
G.	<i>křǫpi</i>	<i>křǫpřus</i>
Įn.	<i>sù křǫpřǫ</i>	<i>su křǫpřes</i>
Vt.	<i>*křǫpie</i>	<i>křǫpřasę</i>
Š.	<i>křǫpi</i>	<i>křǫpře</i>

sǫkrǫs ~ *sukrǫs* „gerai susuktas, suvytas“

Vienaskaita	Daugiskaita	
V.	<i>sǫkrǫs</i>	<i>sǫkrǫ</i>
K.	<i>sǫkrǫ</i>	<i>sùkřǫ</i>
N.	<i>sǫkrǫm</i>	<i>sǫkrǫms</i> <i>sukrǫms</i>
G.	<i>sùkři</i>	<i>sùkřǫs</i>
Įn.	<i>sù sǫkřǫ</i>	<i>sù sǫkřǫs</i>
Vt.	<i>sǫkrǫmę</i>	<i>sùkřǫsę</i>

lǫpře ~ *lǫpři*

Esamasis laikas	Būsimasis laikas
1. <i>lǫpř</i>	<i>lǫpřǫ</i>
2. <i>lǫpři</i>	<i>lǫpřsi</i>
3. <i>lǫpř</i>	<i>lǫpřs</i>

křnis ~ *křnis* „lizdas“

Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>křnė</i>
K.	<i>křni</i>
N.	<i>křnėu</i>
G.	<i>křni</i>
Įn.	<i>sù křni</i>
Vt.	<i>křnė</i>

gėlǫs ~ *gilǫs*

Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>gėlė</i>
K.	<i>gėlǫ</i>
N.	<i>gėlėms</i> <i>gilǫms</i>
G.	<i>gėli</i>
Įn.	<i>sù gėlǫ</i>
Vt.	<i>gėlėmę</i>

křšře ~ *křšti*

Esamasis laikas	Būsimasis laikas
1. <i>křšř</i>	<i>křšřǫ</i>
2. <i>křšti</i>	<i>křšti</i>
3. <i>křšti</i>	<i>křšt</i>

Prieš siaurą priesagos balsį šaknies balsis taip pat būna siauras, pvz.: *šuni-bę* ~ *šunybė*, *stipri-bę* ~ *stiprybė*.

Vadinas, siaurieji žodžio galo balsiai regresyviškai veikia prieš juos stovinčius balsius ir dėl to šitie būna siauri. Tai regresyvinė balsių asimiliacija⁴.

Balsių asimiliacija veikia ne tik balsius, bet ir dvigarsius, kurių komponentai yra tie balsiai⁵.

Pavyzdžiai:

1. a) *mō·ilps*~*muilas*, dgs. gal. *mū·ilūs*, *skō·istę*~*skuisti* „greitai bėgti“, 2 asm. *skū·iti*;

b) *bō·lbe*~*būlbė*, dgs. klm. *bū·lbu*, *smō·lkps*~*smūlkus* vns. gal. *smū·lki*, *sō·lptę*~*sulpti* „čiulpti“, vns. 2 asm. *sū·lpi*;

c) *bō·rnà*~*burnà* „burna; veidas“, vns. klm. *būrnūs*, *kō·rc*~*kuřtas* „kurčias“, dgs. gal. *kū·rtūs*, *plō·řptę*~*pliuřpti* „niekus kalbėti“, vns. 2 asm. *plū·řpi*;

2. a) *švī·lps*~*švilpis* „švilpukas“, vns. klm. *švē·lpe*, *kē·lę*~*kilti*, vns. 2 asm. *kī·lsti*;

b) *pī·řlīs*~*piršlys*, vns. klm. *pē·řlę*, *mē·řtę*~*miřti*, vns. 2 asm. *mī·řsti*, *spē·řtę*~*spirtis* „spirtis“, vns. 2 asm. *spiri·s*.

Asimiliacija paliečia ne tik kilusius iš *u* ir *i* garsus, bet ir kitos kilmės φ ir ϵ ⁶.

$\varphi < a$ (<an)

žō·slas~*žąslos*

Daugiskaita

V. *žō·slas*

K. *žū·slu*

N. *žū·sluoms*

G. *žō·slas*

Įn. *su žū·sluoms*

Vt. **žū·sluose*

drō·sps~*drąsus*

Vienaskaita

V. *drō·sps*

K. *drō·sę*

N. *drōsė·m*

G. *drū·si*

Įn. *sū drō·šp*

Vt. *drōsėmė*

Daugiskaita

drō·sę

drūšū

drōsė·ms || *drusi·ms*

drū·šūs

sū drōsė·s

drūšū·sę

kō·stę~*kąsti*

Esamasis laikas

1. *kō·ndp*

2. *kū·ndi*

3. *kō·nd*

Būsimasis laikas

kō·šp

kū·si

kō·s

⁴ Panašus reiškinys yra būdingas rytiečių-dadininkų tarmėms, pvz.: *bá·gu*, *tu bē·gi* (Kupiškis).

⁵ Dvigarsiai *un*, *um*, *in*, *im* visur išlaiko siaurą balsį.

⁶ φ ir ϵ , atsiradę dėl *uo < o* ir *ie < é* monoftongizavimosi, nėra asimiliacijos veikiami (*člī·n*~*tolj̄n*, *drōbī·nas*~*drob̄ynos* „kopėčios“).

on, om < an, am

1. *ô'ntę~ántę* „antis“, dgs. klm. *ú'nčú, pásľ'ňkôs~paslankús*, mot. g. *pásľú'ňkl, rá'stę~rásti*, vns. 1 asm. *rô'ndô, 2 asm. rú'ndl*;

2. *kô'mps~kam̃pas* „lankas arkliui kinkytu“, dgs. gal. *kú'mpús, stô'mbôs~stambús*, mot. g. *stú'mbl, bambtę~bambėti*, vns. 1 asm. *bô'mb.*

e' < e (< en)⁷

tę'us~tęvas „plonas“, *tiv'i'bę~tęvybė* „plonybė“, *brę'stę~bręsti*, vns. 2 asm. *br'i'sti, tę'stę~tęsti*, vns. 2 asm. *t'i'st.*

en, em < en, em

1. *gę'ntęs~gentis* „giminaitis“, dgs. gal. *gĩ'ňtłs, mė'ňkę~mėnkė*, dgs. klm. *mĩ'ňku, krę'ňkštę~kreňkšti*, vns. 2 asm. *kr'i'ňkšti, kintietę~kentėti*, vns. 1 asm. *kę'ntę.*

2. *gę'mbę~gėmbė*, dgs. klm. *gi'ňbu, žľę'mptę~žľem̃bti* „verkti“, vns. 2 asm. *žľi'mbi.*

ou, ei < uo, ie

Šių dvibalsių asimiliaciją komplikuoja tas, kad dvigarsiai *uy, ių*, kurie atsiranda *o* ir *e* susiaurėjus, yra nepatogūs tarti. Tiriamojoje tarmėje vis dėlto yra sakoma dvejetainiai: *dú'ydi || dô'udi~duodi; gi'ismie || gęismie~giesmė, jú'udus || jô'udus~juodus, má'ikt || mę'ikt~miegti*, „(tu) miegi“, *stiebtelis || stęibtelis~stiebėlis* „stiebelis; stulpelis“.

Šių garsų asimiliacija nėra iki galo nuosekli⁸. Tie patys tarmės atstovai prieš siauruosius balsius kartais taria dvibalsius *uy, ių*, kartais *ou, ei*.

Vadinas, balsių asimiliacija veikia įvairios kilmės garsus *o* ir *e* (kaip paprastus ilgus ar trumpus balsius ir kaip dvigarsių komponentus). Dėl asimiliacijos prieš siauruosius balsius *i, i', u, u'* ir dvibalsius *ie, uo* atsiranda siauri balsiai *u, i*.

Yra nedidelė išimtis, liečianti garsus *e || i*. Palyginkime šių žodžių paradigmas:

1. *spitris~spitris* „apyžlėbis žmogus“

Vienaskaita

V. *spitris*
K. *spę'trę*
N. *spęłtř'u*
G. *spitri*
Įn. *sù spęłtř'p*
Vt. **spitrie*
Š. *spitri*

Daugiskaita

spętrė'
spiltu
spętrė'ms
spilčius
su spętrė's
spilťú'sę
spętrė'

⁷ Kai kurių veiksmazodžių esamasis laikas turi *e' < e (< en)* ir *en < en* (*gę'st~gęs-ta, gę'nd~gęnda*), kurie keičiasi pagal kitus dėsnius.

⁸ Lėtėnių ir Šerkšnėnų kaimuose užrašyti tekstai rodo išbaigtą asimiliaciją, pvz.: *kū'tėn ta žľę'bę | vę'sūs pá'udus sujúoję; kę'ig dá'usi us cę'ntniėťq mę'jėus; kę'p. tloki nu-sipišintėjusi acivúožđ'i piñninte sędteť.*

2. *spē'tros~spitras*

Vienaskaita		Daugiskaita
V.	<i>spē'tros</i>	<i>spē'trē</i>
K.	<i>spē'tra</i>	<i>spē'trū</i>
N.	<i>spē'trā'm</i>	<i>spē'trē'ms spitri'ms</i>
G.	<i>spē'tra</i>	<i>spē'trūs</i>
Īn.	<i>sū spē'trō</i>	<i>sū spē'trā's</i>
Vt.	<i>spē'trāmē</i>	<i>spē'trū'sē</i>

3. *mīglis~miglīs* „išsiblaškēlis“

Vienaskaita		Daugiskaita
V.	<i>mīglis</i>	<i>mēglē'</i>
K.	<i>mē'glē</i>	<i>mīglū</i>
N.	<i>mēglō'u</i>	<i>mēglē'ms</i>
G.	<i>mīgli</i>	<i>mīglūs</i>
Īn.	<i>sū mēglō</i>	<i>su mēglē's</i>
Vt.	<i>*mīglīe</i>	<i>mīglū'sē</i>
Š.	<i>mīgli</i>	<i>mēglē'</i>

4. *mēglā~mīglā*

Vienaskaita		Daugiskaita
V.	<i>mēglā</i>	<i>mē'glas</i>
K.	<i>mēglūos</i>	<i>mēglū'</i>
N.	<i>mēglā'</i>	<i>mēglūoms</i>
G.	<i>mē'gla</i>	<i>mēglās</i>
Īn.	<i>sū mēglō</i>	<i>sū mēglūoms</i>
Vt.	<i>mēglūo</i>	<i>mēglūosē</i>

Krinta į akis tas, kad 2 ir 4 pavyzdžiuose nėra laukiamos balsių asimiliacijos. Žodžio *spē'tros~spitras* dgs. klm., gal. ir vt. linksniuose pagal taisyklę turėtų būti siauras *i* (**spitrū*, **spitrūs*, **spitrū'sē*), bet to niekadės nebūna.

Palyginę 1 pavyzdį su 2 ir 3 su 4, matome, kad šiek tiek skiriasi jų konsonantizmas: prieš siauruosius galūnių balsius 1 ir 3 atveju stovi minkštas priebalsis, 2 ir 4 – kietas. Šitas priebalsis ir nulemia nevienodą balsio traktavimą.

Tą patį pamatysime, jei imsime žodžius, kuriuose *e* yra kilęs ne iš *i*, pvz.: *tē'ūs~tē'vas*, dgs. klm. *tē'vū'* dgs. gal. *tē'vus* (asimiliacijos nėra), *vē'ngros~veņgras*, dgs. klm. *vē'ngru*, gal. *vē'ngrūs*, bet *vingriene~Vengriene* (pavardė).

Taigi, dėl asimiliacijos *i* gali būti siauras tik tada, kai toliau eina *i*, *i'*, *u*, *u'*, *ie* ir *uo* po minkštojo priebalsio⁹.

Lentelėje trumpai išdėstysime tai, kas aukščiau buvo pasakyta.

⁹ Šita taisyklė visai neliečia balsio *o* || *u*. plg.: *kūškis~kūškis* „pluoštelis; sauja (plaukų, šiaudų ir t. t.)“, vns. klm. *kē'skē* ir *rūškis~rukšis* „raukšlė“ dgs. klm. *rū'sku*.

Garsas	Prieš kokį garsą stovi	Kokiu garsu virsta	Pastaba
o < u		u	
o < a		u'	
on, om < an, am		un, um	
ę < i	i, i'; u, u'; ie, uo <		} tik prieš minkštą priebalsį
ę' < ę	ī, j; ū, ū;		
en, em < en, em	ė, o	in, im	
ou < uo		uy	} asimiliacija nėra nuosekli
ei < ie		ij	

Daugiaskiemenių žodžių balsių asimiliacijos ypatumai

1. Daugiaskiemenių žodžių, turinčių garsus ρ ||u, φ ||i tik antrame nuo galo skiemenyje, balsių asimiliacija yra tokia pat, kaip dviskiemenių, pvz.: *jū'ud-upis* || *jō'udupis* ~ *Júodupis* (upelis Tirkšlių apylinkėje), vns. klm. *jō'udopę*, *nėrtinā's* ~ *nertinīs* „megztinis“, vns. klm. *nė'rtinę*.

2. Žodžio galo balsis veikia antro nuo galo skiemens balsį, tas – tolimesnį ir t. t. (per žodį pereina savotiška asimiliacijos banga): *pūskubilis* ~ *pūskubilis*, vns. klm. *pōskpōbē'le*, dgs. vrd. *pōskpōbēlė*, klm. *pūskubīlu*, *bizinis* ~ *bizinis* „biznis“, vns. klm. *bē'ženę*.

3. Asimiliacija galimà ir tada, kai tarp galūnės ir asimiliacijos veikiamos žodžio pradžios stovi trumpas skiemuo su balsiu e.

a) *pūtelis* ~ *pūtelis* „putinas“

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>pūtelis</i>	<i>pūtelė</i>
K. <i>pō'telę</i>	<i>pūtelū</i>
N. <i>pūteljō'u</i>	<i>pūtelė'ms</i>
G. <i>pūteli</i>	<i>pūtelus</i>
Įn. <i>su pō'telę</i>	<i>su pūtelė's</i>
Vt. <i>pūtelie</i>	<i>pūtelū'sę</i>

b) *didelis* ~ *didelis*

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>didelis</i>	<i>dėdėlė</i>
K. <i>dē'delę</i>	<i>dīdēlū</i>
N. <i>dėdėlė'm</i>	<i>dėdėlė'ms</i> <i>dīdēlī'ms</i>
G. <i>dīdēli</i>	<i>dīdēlus</i>
Įn. <i>su dē'delę</i>	<i>su dėdėlė's</i>
Vt. <i>dėdėlēmę</i>	<i>dīdēlū'sę</i>

Tokių pavyzdžių nėra daug.

a) *akō'serę* ~ *akūserė*, dgs. klm. *akūšerū*, *būdelis* ~ *būdelis*, vns. klm. *bō'delę*, *dūktie* ~ *duktė*, vns. klm. *dōktērē'is*, dgs. klm. *dūktērū*, *kūgelis* ~ *kūgelis*, vns.

klm. *kō·gelė, kùmelis~kùmelis* „kumelys“, vns. klm. *kō·melė, pùstekinis~pùstekinis* „kone tekinas (bėga)“, dgs. vrd. *pòstekė·nė;*

b) *līteris~līteris* „lītras“, vns. klm. *lė·terė, pėkelė~Pīkeliai* (miestelio pavadinimas), klm. *pīkelu, skībelis*, vns. klm. *skrė·belė~skībelio* „skrybėlės“.

Paplitimas

Ištirtoji balsių *o||u* ir *e||i* asimiliacija — didelės žemaičių-dounininkų dalies ypatybė. Yra žinoma, kad ji veikia visoje Mažeikių rajono teritorijoje (svarbesni centrai: Buknāičiai, Laižuva, Leckavā, Mažeikiai, Plevėnai, Pīkeliai, Tirkšliai, Užlieknė, Zemālė) ir šiose vietose: Ylākiai, Luōkė, Papilė, Sedā, Trýškiai, Viečkšniai, Viešvėnai ir Židikai¹⁰.

Tiksliai nustatyti izoglosą bus galima, tiktai smulkiai ištyrus visas žemaičių tarmes. Turimi duomenys rodytų, kad asimiliacija daugiau ar mažiau veikia visoje žemaičių-dounininkų teritorijoje, išskyrus pajūričius.

Balsių asimiliacijos kilmė

Apie balsių asimiliacijos kilmę yra rašęs K. Būga savo pastabose prie „Tautoje ir žodyje“ išspausdintų Ylākių tarmės tekstų¹¹. „Tokios balsių asimiliacijos, — rašoma ten, — kurios gražų pavyzdį turime alsėdiškio žemaičio pavardėje *Tubūtis* (u pusilgis; greta su: *Tōbūtė*, gen. s. *Tōbūt'ou* dat. s.; skiemens *ō* balsis *ō* trumpas)¹², kitą kartą būta visame siaurės vakariečių žemaičių plote. Tą asimiliacijos apraišką rodo veikus atskiri pastovaus vokalizmo žodeliai, t. y. nelinksniojamieji ir neasmenuojamieji. Tubūtis žemaičių šnekose dėl lyčių *Tōbūtė* (gen. s.), *Tōbūt'ou* (dat. s.), *Tōbūt'ō* (instr. s.) pats turėjo gauti savo draugų, kurių skaičium buvo daugiau, vokalizmą. Tokiuo būdu atsirado *Tōbūt'is*“. Toliau K. Būga nurodo, kad žodeliai *iki* ir *it* Salantų ir Mosėdžio tarmėse turi siaurą *i* dėl to, kad kadaise turėję gale ilgą *ī* (taigi, *iki* < **ikī*, *it* < **itī*), kuris veikė žodžio pradžios balsį.

Tai rodo, kad Mosėdžio ir Salantų (ir visų pajūričių) tarmėse yra veikusi balsių asimiliacija. Vadinasi, *u* ir *i* iš pradžių paplatėjo (*u* < *o*, *i* < *e*) tik ten, kur po jų nestovėjo siaurieji balsiai. Vėliau vienos tarmės (pajūričiai) tuo balsius išlygino, o kitos (jų tarpe Tirkšlių) — ne.

K. Būga savo pastabose kalba tik apie balsių, kilusių iš *u* ir *i*, asimiliaciją. Kitos kilmės *o* ir *e* turėjo susiaurėti dėl analogijos. Palyginkime dviejų žodžių *mōsēs~musis* „musė“ ir *žō·sēs~žqsis* paradigmas.

Vienaskaita

V.	<i>mōsēs, žō·sēs</i>
K.	<i>mōsē·is, žōsē·is</i>
N.	<i>mōsē·i, žō·sē·i</i>
G.	<i>mūsi, žū·si</i>
Įn.	<i>sū mōsē, sū žō·sē</i>
Vt.	<i>*mūsie, *žūsie</i>

Daugiskaita

<i>mūsis, žū·sis</i>
<i>mūstū, žūstū</i>
<i>musī·ms, žūsi·ms</i>
<i>mūsis, žū·sis</i>
<i>sū mūsi·ms, sū žūsi·ms</i>
<i>*mūsiēsė, žūsiēsė</i>

¹⁰ Iš K. Būgos pastabų (TŽ, I, 372—375) matyti, kad asimiliacija veikia dar Alsėdžių ir Raudėnų tarmėse.

¹¹ TŽ, I, 372—375.

¹² Įprastine transkripcija būtų *tubūtis* (gal *tubūtis?*) ~ *Tubūtis, tōbūtė, tōbūt'ou*.

Esant tokiam vienu formų balsių panašumui, turėjo supanašėti ir likusios formos, dėl to atsirado siauras *u* vietoje *o* < *a* tuose žodžio *žp̄s̄s̄s̄* linksniuose, kuriuose *m̄p̄s̄s̄s̄* tą *u* turėjo iš seno.

Tas pats turėjo atsitiikti su *on* < *an*, *e* < *ę* ir *en* < *en*.

Šiuo būdu atsiradus dideliame skaičiui žodžių su besikaitaliojančiu siauru ir plačiu balsiu, susidarė tam tikra balsių kaita, kuri tapo asimiliacijos baze kitiems žodžiams. Tą iš dalies rodo neseniai patekę į tarmę žodžiai (skoliniai), pvz.: *ak̄š̄šer̄ę* ~ *ak̄š̄šer̄ė*, dgs. klm. *ak̄š̄šer̄u*, *bizinis* ~ *bizinis* „biznis“, vns. klm. *b̄š̄z̄en̄ę* ir t. t.

Šis balsių asimiliacijos aiškinimas lieka kol kas tik hipoteze.

Balsis *e* tam tikrais atvejais prieš siaurus balsius *i*, *u*, *i* ir *u* virsta *ę*, pvz.:

v̄š̄st̄ę ~ *v̄esti*

Esamasis laikas

1. *aš̄ v̄ed̄d̄*
2. *t̄p̄ v̄ęd̄t̄*
3. *š̄ns̄ v̄ed̄*

Būsimasis laikas

- aš̄ v̄š̄šp̄*
- t̄p̄ v̄ę̄si*
- š̄ns̄ v̄ės̄*

Dažniausiai asimiliacija įvyksta prieš trumpuosius *u* ir *i* (kaip matyti iš pavyzdžio), prieš ilgąjį balsį *e* virsta *ę* tik tai tada, kai šis balsis stovi skiemenyje, turinčiame pagrindinį senovinį kirtį, plg.:

1. *k̄š̄ls̄* ~ *k̄š̄lias*

Vienaskaita

- V. *k̄š̄ls̄, k̄š̄lis̄*
- K. *k̄š̄l̄ę, k̄š̄l̄ę*
- N. *k̄š̄l̄ōu, k̄š̄l̄ōu*
- G. *k̄š̄lī, k̄š̄lī*
- Įn. *s̄ū k̄š̄l̄ō, s̄ū k̄š̄l̄ō*
- Vt. *k̄š̄līe, k̄š̄līe*

2. *k̄š̄lis̄* ~ *k̄š̄lis̄*

Daugiskaita

- k̄š̄l̄š̄, k̄š̄l̄š̄*
- k̄š̄l̄ū, k̄š̄l̄ū*
- k̄š̄l̄ms̄, k̄š̄l̄ms̄*
- k̄š̄l̄ūs̄, k̄š̄l̄ūs̄*
- s̄ū k̄š̄l̄š̄s̄, s̄ū k̄š̄l̄š̄s̄*
- k̄š̄l̄ūš̄ę, k̄š̄l̄ūš̄ę*

3. *ėš̄is̄* ~ *ėš̄ys̄*

- V. *ėš̄is̄, m̄š̄dis̄*
- K. *ė̄š̄ę, m̄š̄d̄š̄ę || m̄š̄d̄ę*
- N. *ė̄š̄ōu, m̄š̄d̄š̄ōu*
- G. *ė̄š̄ī, m̄š̄dī*
- Įn. *s̄ū ė̄š̄ō, s̄ū m̄š̄d̄š̄ō*
- Vt. **ė̄š̄īe, m̄š̄dīe*

4. *m̄š̄dis̄* ~ *m̄š̄dis̄*

- ė̄š̄š̄, m̄š̄d̄š̄*
- ė̄š̄ū, m̄š̄d̄š̄ū*
- ė̄š̄š̄ms̄, m̄š̄d̄š̄ms̄*
- ė̄š̄š̄ūs̄, m̄š̄d̄š̄ūs̄*
- s̄ū ė̄š̄š̄š̄s̄, s̄ū m̄š̄d̄š̄š̄s̄*
- ė̄š̄š̄ūš̄ę, m̄š̄d̄š̄ūš̄ę*

Žodžiai *k̄š̄ls̄* ir *ė̄š̄is̄* dgs. klm. ir vt. linksniuose neturi balsių asimiliacijos, o *k̄š̄lis̄* ir *m̄š̄dis̄* – turi, nes vienu atveju (1, 3) balsis *e* turi atitraktinį kirtį, o kitu (2, 4) – pagrindinį senovinį.

Beveik niekad nebūna asimiliacijos nekirčiuotuose skiemenyse, pvz.: *di-delis* ~ *d̄idelis*, *literis* ~ *l̄iteris*, *pet̄i'nks* (*v̄i'rs*) ~ *pet̄ingas* (*v̄y'ras*).

Taip pat nebūna asimiliacijos tada, kai galūnės balsis *u* stovi po kietojo priebalsio *mētá~mėtai*, dgs. klm. *mētu*, gal. *mētūs* (ne **mētūs!*).

Kiti pavyzdžiai: *ė̄glę~ė̄glė*, dgs. klm. *ė̄glu*, *gėnī's~genīs*, vns. gal. *gė̄ni*, dgs. klm. *gėnū*, *lė̄pšę~lė̄pšė* „šliurė“, dgs. klm. *lė̄pšu*, dgs. vt. *lė̄pšiesę; dē̄kte~dė̄gti*, 2 asm. *tę̄ dė̄gti~tu degti*.

Visi dvigarsiai, kurių pirmasis komponentas yra *e*, asimilijuojasi pagal tuos pačius dėsnius, tik čia asimiliacija galima ir prieš *ie*, *uo<é*, *o*, einančius po minkštojo priebalsio.

a) *gėidė~Geidžiat* (kaimo pavadinimas), dgs. klm. *gėidžū*, gal. *gė̄idžūs*, vt. *gėidžū'sę; karė̄ivis~kareivis*, vns. klm. *kerė̄ivę*, dgs. klm. *karė̄iū*, gal. *karė̄iū's; mažė̄ikė~Mažėikiai*, klm. *mažė̄ku*, gal. *māžė̄ikūs*, vt. *mažė̄ikūs'sę; ė̄itę~ė̄iti*, vns. 1 asm. *ė̄inò*, 2 asm. *ė̄inì*, *pė̄iktę~peikti*, vns. 2 asm. *pė̄iki*;

b) *gė̄lžės~gelžis* „geležis“, vns. gal. *gė̄lži*, dgs. klm. *gė̄lžū* || *gė̄lžū*, gal. *gė̄lžūs*, *kė̄lņęs~kelnės* „kėlnės“, klm. *kė̄lņū*, naud. *kė̄lņiems*, *vė̄ls~vėl(n)tas* vns. gal. *vė̄lņi*, dgs. klm. *vė̄lņū*, *švė̄lptę~švėlpti* „šveplioti“, vns. 2 asm. *švė̄lpi*;

c) *gė̄tųę~gėrvė*, dgs. klm. *gė̄tū*, *mė̄tę~meřę* „mergaitė; samdinė“, dgs. klm. *mė̄tę̄u*, *skė̄tšis~skėrsis* „skersinis“, vns. klm. *skė̄tšę*, dgs. klm. *skė̄tšu*; *užmė̄tktę~užmėrkti*, vns. 2 asm. *užmė̄tki*, *mė̄tktę~meřkti*, vns. 2 asm. *mė̄tki*;

d) *gė̄stę~gėsti*, vns. 1 asm. *gė̄ndò*, 2 asm. *gė̄ndì*, *lī'stę~līsti*, vns. 1 asm. *lė̄ndò*, 2 asm. *lė̄ndì*¹³.

2. Mažybinės priesagos *-el-* balsį asimiliacija veikia kiek kitaip. Priesagos balsis gali asimiliuotis tiktai tada, kai galūnė trumpa, o ant priesagos krinta pagrindinis senovinis kirtis. Jis virsta ne balsiu *ę*, bet dvibalsiu *ie*¹⁴.

1. vaik̄ielis~vaik̄elis

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>vaik̄ielis</i>	<i>vaik̄elė</i>
K. <i>vaik̄ėlę</i>	<i>vaik̄ielu</i>
N. <i>vaik̄ėlō'u</i>	<i>vaik̄elė'ms</i>
G. <i>vaik̄ieli</i>	<i>vāik̄ėlius</i>
Įn. <i>sū vaik̄ėlō</i>	<i>su vaik̄elė's</i>
Vt. —	—
Š. <i>vāik̄ieli</i>	<i>vāik̄elė</i>

2. katin̄ielis~katin̄elis „katinėlis“¹⁵

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>katin̄ielis</i>	<i>katin̄elė</i>
K. <i>katin̄ėlę</i>	<i>katin̄ielu</i>
N. <i>katin̄ėlō'u</i>	<i>katin̄elė'ms</i>
G. <i>katin̄ieli</i>	<i>kātin̄ėlius</i>

¹³ Dvigarsis *en* gali pasitaikyti tik veiks. es. laike.

¹⁴ Yra žinoma, kad Luokės, Sedos, Telsių ir kitose tarmėse *e'* virstimas į *ie* dėl asimiliacijos yra visuotinis (pvz.: *sėnis~sėnis*, *tiegs nušāva gėni~tėvas nušāvo gėņj*. Seda).

¹⁵ Vyr. g. vrd. visada turi dvigarsį *ie* (*katin̄ielis*), o mot. g. — ne (*petronė~le~petronė-lė* „boružė“). Dėl to susidaro klaidingas įspūdis, kad vyr. g. priesaga **-ėlis*, o mot. g. — *elė*.

Įn.	<i>sù kàtènèl̥</i>	<i>su katenèl̥'s</i>
Vt.	—	—
Š.	<i>kàtim̥eli</i>	<i>kàtenèl̥</i>

Moteriškosios giminės daiktavardžiai tik daugiskaitos kilmininko linksnyje turi asimiliuotą balsį, pvz.: *metgē-lē~mergēl̥*, dgs. klm. *mergiēlu*, *mažil̥-lē~mažyl̥l̥* „mažutė“, dgs. klm. *mažil̥ielu*.

Paplitimas

Ši balsių asimiliacijos rūšis yra labiau paplitusi negu pirmoji ($\rho \parallel u$, $\epsilon \parallel i$). Ji veikia kai kuriose pajūričių (pvz., Gargždų, Salantų) ir net dūnininkų tarmėse.

Kilmė

Balsio *e* asimiliacijos kilmė visai nėra tyrinėta. Vienas dalykas yra aiškus: šis reiškinys yra naujesnis negu balsių $\rho \parallel u$ ir $\epsilon \parallel i$ asimiliacija, nes balsis *e* visą laiką buvo platus ir turėjo susiaurėti vėliau. Greičiausiai, tai atsitiko tada, kai visoje žemaičių teritorijoje tebebuvo *u* ir *i* prieš siauruosius balsius ir dvibalsius *uo* bei *ie* — dėl to, kad buvo jau susidarius siauravimo tendencija. Kadangi balsis ϵ nepritapo prie visos balsių sistemos, jis kai kur ėmė virsti *ie*, o trumpasis arba ϵ arba vėl *e* (pvz., Luokėje).

Tirkšlių tarmė šiuo atžvilgiu yra pusiaukelėje: ϵ virto *ie* tik tam tikrais atvejais.

Vilniaus valstybinis V. Kapsuko vardo
universitetas,
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1961 m. balandžio mėn.

ЯВЛЕНИЯ АССИМИЛЯЦИИ ГЛАСНЫХ В ТИРКШЛЯЙСКОМ ГОВОРЕ

А. ГИРДЯНИС

Резюме

Тиркшляйский говор относится к северным жемайтским (доуниинки) говорам.

Важнейшей особенностью этого говора является регрессивная ассимиляция гласных, которая действует на гласные ρ и ϵ , соответствующие следующим гласным литературного языка: $\rho < u$, $\rho' < a$ ($< an$), $\epsilon < i$, $\epsilon' < e$ ($< en$), и дифтонги, компонентами которых являются гласные ρ и ϵ (ρn , $\rho m < an$, at ; ϵn , $\epsilon m < en$, em и т. д.). Перед узкими гласными $i < i'$, \dot{i} , $u < u'$, u , i' , u' и дифтонгами *ie*, *uo* вместо ожидаемых ρ , ϵ всегда появляются *u*, *i* (ср. *křũ-pis~kriũpis* „жаба“ и род. пад. *křũ·p̥e*, *kĩn'is~kĩnis* „гнездо“ и род. пад. *křũ·n̥e*).

Так же происходит ассимиляция гласного *e* перед краткими *i* и *u*, в результате которой получается ϵ .

В статье сообщаются некоторые данные по географии исследуемого явления, на основании которых можно полагать, что ассимиляция гласных свойственна всем доуниинкам за исключением приморских (*pajūričiai*).

Развивая мысль К. Буги, автор статьи приходит к выводу, что ассимиляция гласных частично является старым признаком жемайтского говора, частично новым — результатом распространенной аналогии.